

KULLIYOT TUZISHNING O'ZIGA XOS (SPETSIFIK) XUSUSIYATLARI

Dexkanov Qutfiddin Nizomiddinovich,

O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyoti muzeyi tayanch doktoranti.

Annotatsiya: Mazkur maqolada kulliyotchilik an'anasining shakllanishi, uning genezisi va tadriji, kulliyotlarning turlari: to'liq va to'liqsiz kulliyotlar; kulliyotlarning kajkul, majmua, bayoz, tazkira, devon kabi boshqa adabiy asarlardan integratsion va differensial jihatlarini, Sharq matnshunosligi va adabiy manbashunosligida kulliyotlarning tutgan o'rni, ularning mumtoz adabiyot vakillari ijodini yoritishda tutgan ahamiyati qo'lyozma va toshbosma kulliyotlarning ilmiy tavsifi kabi masalalar muhokama etilgan. Zaruriy o'rinlarga sharh va izohlar berilgan.

Kalit so'zlar: kulliyot, kajkul, majmua, bayoz, tazkira, devon, genezis, tadrij.

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF THE STRUCTURE KULLIYAT

Dekhkanov Qutfiddin Nizomiddinovich,

*Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan named after Alisher Navoi
The main doctoral student of the State Museum of Literature.*

Annotation: In this article, the formation of the tradition of kulliyat, its genesis and development, types of kulliyat: complete and incomplete kulliyat, integrated and differential aspects of kulliyat from other literary works such as kajkul, majmua, bayoz, tazkira, devan, Eastern textology and literary issues such as the role of collections in source studies, their importance in illuminating the work of representatives of classical literature, scientific description of manuscripts and lithographic collections were discussed. Comments and comments are given in the necessary places.

Key words: kulliyat, kajkul, majmua, bayaz, tazkira, devan, genesis, tadrij.

ОСОБЕННОСТИ КОНСТРУКЦИИ КУЛЛИЯТА

Дехканов Кутфиддин Низомиддинович,

*Академия наук Республики Узбекистан имени Алишера Навои главный докторант
Государственного музея литературы*

Аннотация: В данной статье рассматривается формирование традиции куллията, ее генезис и развитие, виды куллията: полный и неполный куллият, интегрированные и дифференцированные аспекты куллията от других литературных произведений, таких как кайкул, маджмуа, байоз, тазкира, деван, Обсуждались вопросы восточной текстологии и литературы, такие как роль сборников в источниковедении, их значение в освещении творчества представителей классической литературы, научное описание рукописей и литографических коллекций. Комментарии и комментарии даны в необходимых местах.

Ключевые слова: куллият, кайкул, маджмуа, баяз, тазкира, деван, генезис, тадриж.

Kirish. Sharq qo'lyozma kitoblari o'zining tuzilishi, mazmuni, hajmi va boshqa xususiyatlariga ko'ra turli xil (tip)larga bo'linadi va shunga ko'ra turli nomlar bilan ataladi. Masalan: devon, bayoz, majmua, rasoil, manoqibi farhang, lug'at, sharh va boshqalar. Mana shu kitobat tiplaridan biri Sharq kitobat ishining eng oliy turi kulliyotdir. "Kulliyot" termini arabcha "kulliy" ("to'la") so'zidan olingan bo'lib, "mukammal asarlar to'plami" degan tushunchani anglatadi. Kulliyot mumtoz adabiyotimizdagi noyob hodisa sanaladi. Ko'pchilik shoirlar devon tartib bergan bo'lsa-da, kulliyot tuzgan shoirlar adabiyotimiz tarixida kam uchraydi.

Adabiyotlar tahlili. Kulliyot adabiy manba sifatida devonlar jamlanmasidan iborat kitob hisoblanadi. Adabiyotimiz tarixida Alisher Navoiyning "Xazoyin ul -maoniy" kulliyoti mashhur. Mazkur kulliyot to'rt devondan tuzilganligi sababli "Chor devon" ham deb nomlangan. Unga Navoiyning 2600 ta g'azali kiritilgan bo'lib, ular har bir devonga bir xil 650

tadan taqsimlangan.

Kulliyot shoirlarning ijodiy salohiyat mezonini belgilovchi adabiy manba sanaladi. Sharq adabiyotida sanoqli ijodkorlarga kulliyot tuzganlar. Kulliyotlarni boshqa asarlar: kajkul, gulchin, bayoz, majmua, tazkira, devon, manoqib va boshqalardan farqlash lozim. Kajkulning lugʻaviy maʼnosi tasavvufdagi qalandar va darveshlarning yonida osib yuruvchi xaltasi maʼnosini anglatadi. Qalandarlar kajkuliga odamlardan tushgan non, shirinlik, ovqat, tanga kabi ehsonlarini solganlar va uni beva-bechoralarga ulashganlar. [5.7]

Kajkul istiloh sifatida adabiy manbaning nomini anglatadi. kajkul tuzish anʼanasiga koʻra shoir oʻz ijodidagi turli xil janrdagi asarlarini bir kitobga jamlaydi. kajkulning bayoz va majmuadan farqli jihati badiiy asarlarning turli janr va turga mansubligidadir. Bayozda turli shoirlarning turli xil lirik asarlari jamlanadi. kajkulda esa bir shoirning turli janr va turdagi asarlari jamlanadi. kajkulning muayyan ijodkor tarjimai holi, faoliyati, dunyoqarashini oʻrganishdagi ahamiyati katta boʻlib, kajkuldagi asarlarda shoir avtobiografiyasiga tegishli maʼlumotlar uchraydi. Oʻzbek adabiyotimiz tarixida Furqat “kajkul” tuzgan. [7]

Gulchin ham kajkul va bayozlarga oʻxshash lirik asarlar toʻplami sanaladi. Gulchinning bayoz va kajkuldan farqli jihati shuki, gulchin turli davrda yashagan, turli xil shoirlarning bir xil turdagi lirik asarlari jamlanmasi sanaladi. Odatda, gulchinga gʻazallar jamlanadi. Tojik adabiyotida “Gulchini gʻazaliyot” nomi ostida turli shoirlar (Hofiz Sheroziy, Saʼdiy Sheroziy, Jaloliddin Rumi, Abdulqodir Bedil, Xojai Kirmoniy, Fariddin Attor va h.k.) gʻazallari jamlangan manbalar koʻp uchraydi.

Yuqoridagi adabiy manbalardan devon, kulliyot va kajkul koʻproq shoirning oʻzi tomonidan tuzilgan. Ularda shoirning avtobiografiyasiga oid maʼlumotlar boʻlganligi sababli devon va kulliyotlarning atributsiyasini aniqlash oson kechadi. Bayoz hamda gulchin koʻproq buyurmachi yoki kotiblar tomonidan tuzilgan, koʻproq XVIII–XIX asrlarda anʼana boʻlgan.

Tahlil va natijalar. Muayyan bir qoʻlyozma kitob toʻla maʼnoda kulliyot boʻlishi uchun Sharq kitobat sanʼati tarixida uzoq asrlar davomida shakllangan maʼlum anʼanaviy qoidalarga tushirilgan. Bu qoidalar quyidagilardan iborat:

1. Kulliyot hajmi va farmati (oʻlchovi)dan qatʼiy nazar faqat bir qoʻlyozma kitobdan iborat boʻladi.

2. Qoʻlyozma tarkibida faqat bir shoir yoki adib adabiy merosining deyarli hammasi yoki asosiy qismi jamlanadi.

3. Qoʻlyozma tarkibiga oʻsha shoir yoki adibning faqat bir turdagi emas, balki bir necha turdagi, masalan: lirik, epik, prozaik; ilmiy merosi kiritiladi.

4. Qoʻlyozma tarkibiga kirgan asarlar mazmun va janr xususiyatlariga koʻra maʼlum tartibda joylashadi.

5. Qoʻlyozmani kitobat qilishga qancha muddat ketishidan qatʼiy nazar uni boshidan oxirigacha faqat bir kotib koʻchirib chiqadi.

Mazkur qoidalarga amal qilib kitobat etilgan qoʻlyozmagina toʻla maʼnoda kulliyot hisoblanadi. Boshqa har qanday qoʻlyozmalar hajman ulkan boʻlishiga qaramay kulliyot boʻla olmaydi. Chunonchi, fors tojik adabiyotining buyuk shoiri Abulqosim Firdavsiy (940/1020-1030 yillar orasi)ning “Shohnoma” asari 120000 misradan iborat boʻlib, ayrim qoʻlyozmalari qariyb 1000 varaqqa yaqinlashsa-da, kulliyot boʻla olmaydi. Chunki u bir turdagi dostonlar majmuasidan iborat.

Bir qancha kitobat nuqtai nazardan oʻrganish shuni koʻrsatadiki, koʻpchilik kulliyotlar muallif vafotidan soʻng kotiblar tomonidan tuzilgan. Bunga Saʼdiy Sheroziy, Xusrav Dehlaviy, Bedil kulliyotlarini koʻrsatish mumkin. Ayrim kulliyotlar muallifning oʻzi tomonidan umrining oxirlarida tasnif etilgan. Bunga Abdurrahmon Jomiy va Alisher Navoiy kulliyotlari yaqqol misol boʻla oladi. Kulliyotning tuzuvchisi koʻpincha uning koʻchiruvchisi (kotibi) ham boʻlgan. Agar kulliyot muallif hayot vaqtida tuzilgan boʻlsa, asarlarning joylanishi va mundarijasini muallifning oʻzi belgilab bergan. Hatto muallif oʻz kulliyoti uchun muqaddima ham yozgan. Muallif koʻrsatmalariga qatʼiy amal qilgan holda, asarlarni koʻchirib chiqishni kotibning oʻzi amalga oshirgan.

Yaqin va Oʻrta Sharq xalqlari adabiyotida kulliyotlar tuzish XIV asrdan boshlanadi.

Dastlabki kulliyot Sa'diy Sheroziy (1203-1292) asarlari bo'yicha tuzilgan. Sa'diy vafotidan 30 yil keyin (ya'ni 1320 yillarda) Ali ibn Ahmad ibn Abu Bakr Besutun degan kishi Sa'dining barcha asarlarini to'plab kulliyot tuzadi. Bu kulliyot janrlar bo'yicha 19 bo'limdan iborat bo'lib, shoir adabiy merosining hammasini qamraydi. Biroq bu kulliyotda Sa'diy g'azallari arab alifbosi tarkibiga ko'ra joylashtirilmagan edi. Bunday holatda boshlanma bayt (matla')ga qarab istalgan g'azallarni topishda qiyinchilik tug'diradi. Bu mushkulni bartaraf etish uchun Besutun oradan 7-8 yil o'tgach (1330-yillarga yaqin) Sa'diy kulliyotidagi she'rlarning tartibini qayta ko'rib chiqadi va g'azal, ruboiy hamda boshqa she'rlarni qofiya yoki radif so'ngidagi harfiga qarab joylashtiradi. Bu tartib Sa'diyning istalgan g'azal yoki ruboiysini birinchi bayt so'ngidagi qofiya yo radifga qarab juda osonlik bilan topish imkoniyatini yaratadi. Sa'diy kulliyotining SSSR va xorijdagi qo'lyozma fondlarida saqlagayotgan ko'plab nusxalari XIV asr boshlarida Besutun tuzgan va ko'chirgan ana shu kulliyotdan ko'chirilgan. [1.2]

XIV asr boshlariga mansub mashhur kulliyotlardan biri Amir Husrav Dehlaviy (1253-1325) ning adabiy merosi bo'yicha tuzilgan. Bu kulliyot O'zSSR FA Sharqshunoslik institutida 9661 raqami bilan saqlanadi Uning tarkibiga Amir Husrav Dehlaviyning uchta devoni "Xamsa"sidagi besh doston va boshqa ko'plab asarlari jamlangan. Kulliyotni hattot Darvesh Muhammad ibn Amir Surx ibn Amir Muhammad 1503-yilda ko'chirib tugatgan.

Alisher Navoiy 1483-1485-yillarda besh dostonidan iborat "Xamsa"ni yozib tugatda. 1490-yillar boshida butun umri davomida yozgan she'rlarini to'plab to'rt devondan iborat "Xazoyinu-l-maoniy"ni tuzdi. Shundan keyin Navoiyda o'z asarlarining kulliyotini tuzish fikri tug'ilda. Shoir bu ulkan va g'oyat mas'uliyatli ishni o'z davrining mashhur xattoti Darvesh Muhammad Toqiy bu ishga 1495-yilda kirishadilar. Kotib 1495-yilgacha yaratilgan "Xamsa" dostonlarini, "Xazoyinu-l-maoniy" devonlari va boshqa asarlarni juzv-juzv holida ko'chirib kulliyot uchun tayyorlab boraveradi (albatta, kulliyot o'lchovida).

Shu jarayonda yangidan yaratilgan asarlar ham ko'chirilib turgan. jumladan, 1498-1500-yillarda "Lisonu-t-tayr", "Muhokamatu-l-lug'atayn", "Siroju-l-muslimiy" asarlari ham ana shu kulliyot tarkibidan joy olgan. Kulliyotga kirishi lozim bo'lgan asarlar ko'chirilib bo'lgach, ularning hammasiga umumiy bir so'z boshi – "Munojot" asari yaratiladi va kulliyotning boshlanishiga qo'yiladi. "Munojotnoma"ning 1500-yilda yozilganligini hisobga olsak, demak kulliyot 1500-yilning yarmida uzil-kesil tugallangan bo'lib chiqadi. Bu fikrni quvvatlaydigan yana bir dalil 1500-yilning oxirlarida yozib tugatilgan "Mahbubu-l-qulub"ning ushbu kulliyot tarkibiga kirmay qolishidir. Shunday qilib, Navoiyning tiriklik vaqtida yozgan deyarli hamma (jami 26ta) asarining (faqat "Mahbubu-l-qulub"dan tashqari) yagona va ulkan kulliyoti vujudga keldi. Uni yuqorida aytganimizdek, xattot Darvesh Muhammad Toqiy Hirotda besh yil (1495-1500-yillar) davomida tinimsiz mashaqqat bilan ishlab ko'chirib tugalladi. Bu kulliyot hozirgi kunda Turkiyaning Istanbul shahridagi To'pqopi kutubxonasi №808 inv. raqami bilan saqlanadi. Qo'lyozmaga xuroson ipak qog'ozidan foydalanilgan. Tekst maydaroq, chiroyli nasta'liq xatida qora siyoh bilan yozilgan va har sahifada to'rt ustun qilib (27 yo'ldan) joylashtirilgan. Har bir asar boshlanishiga zarhal lavhalar ishlangan. Kulliyot 802 vraqdan iborat. Uning formati 23,5x32sm. Bu kulliyotning foto nusxasi O'zbekiston SSR FA Qo'lyozmalar instituti fondiga olingan. Navoiyshunos olimlar ko'p yillardan beri mazkur fotonusxadan foydalanib kelmoqdalar.

Navoiy kulliyotining boshqa nusxalari shoir vafotidan keyin tuzilgan va ko'chirilgan. Bunday nusxalarning sovet ittifoqi va chet eldagi eng mukammallari quyidagilardan iborat. Parij Milliy kutubxonasi, inv. №316-317. Bu qo'lyozma shoir vafotidan keyin tuzilgan birinchi kulliyot hisoblanadi. Kitob 1527-yilda Hirotda xattot Ali Hixriy tomonidan kitobot qilib tugallangan. Tarkibida Navoiyning 26 asari bor Xati, badiiy bezaklari yuksak darajada. Kitob Parijga borib tushgach, foydalanishi oson bo'lishi va qattiq urinmasligini e'tiborga olib fransuzlar tomonidan ikki jildga ajratilib charm muqovaga joylashtirilgan. Har ikki jild 876 varoqdan iborat. Qo'lyozma formati 27,2x38,6 sm.

Leligraddagi Saltikov –Shchedrin nomidagi davlat xalq kutubxonasi, inv. №Dorn–558. Sovet Ittifoqidagi Navoiy kulliyotlarining eng qadimiysi va mukammali hisoblangan. 1595-1599-yillarda Eron-Ozarbayjonining Qizilog'och shahrida xattot Ali Fayziy ko'chirgan. Mazkur nusxa Navoiyning 21 asarini o'z ichiga oladi. Kitob badiiy nuqtai nazaridan oliy

darajada bezatilgan. Qo‘lyozma yaxshi saqlangan. Hajmi 722 varaqdan ibora, formati 24x34 sm. [2]

Londondagi Osiyo jamiyati kutubxonasi, inv. №OOR47. Kulliyotning kitobot tarixi, joyi va kotibi noma‘lum. Ammo qo‘lyozmaning barcha paleografik belgilari uni 16 asr birinchi yarmiga oid deb hisoblashga asos bo‘la oladi. Qo‘lyozma ko‘p uringan, oralarida ancha varaqlari yo‘qolgan. Tarkibida Navoiyning 16 ta asari saqlanib qolgan, xolos. Hajmi 632 varaq, formati 27,5x34 sm.

Istanbul, Sulaymoniya kutubxonasi, inv. №4056. Bu kulliyot ham qachon, qayerda va kim tomonidan ko‘chirilgani ma‘lum emas. Turk olimi Ogoh Sirri Lavendning ko‘rsatishicha, 16 asr birinchi yarmida kitobat etilgan. Qo‘lyozma to‘liq nusxalardan iborat. Format 24x36 sm.

Yuqori tanishib o‘tilgan Navoiy kulliyoti qo‘lyozmalari asosan XV-XVI asrlarga taalluqli. Keyingi asrlarda ham Navoiy asarlaridan kulliyot tuzishga intilish bo‘lgan. Lekin ular juda oz nusxada saqlanib qolgan. O‘zbekiston SSR FA Qo‘lyozmalar instituti fondida (inv. №316) Navoiy kulliyotining XIX asrga mansub noyob bir nusxasi mavjud. Uni 1824-1830-yillarda Qoshg‘arda Abdurahim ibn Muhammad Fozil Qoshg‘ariy tuzgan va ko‘chirgan. Qo‘lyozmaga Navoiyning 18 asari kirgan. Qo‘lyozma 678 varaqdan iborat. Uning formati 30x44 sm.

Navoiy kulliyotlarida xarakterli holat shuki, unga deyarli o‘zbek tilidagi asarlari jamlangan (fors tilida yozgan “Devoni Foni” va “Risolai mufradot”) asarlari ongli ravishda kiritilmagan). Bu prinsib Navoiyning o‘zbek adabiyoti va o‘zbek tili ravnaqi uchun qilgan xizmatlarini yaxlit, bir butun holda ko‘rsatishga intilishdan dalolat berib turadi.

XV asrda Hirotida Navoiy asarlaridan tashqari ulug‘ fors-tojik shoiri Abdurohon Jomiy 1414-1420-yillarda yozgan asarlari bo‘yicha ham kulliyot tuzilgan. Abdurahmon Jomiyning hayotlik vaqtida uning kulliyoti tuzilganligi to‘g‘risida Navoiy o‘zining “Xamsatu-l-mutaxayyirin” asarida va Vosifiyning “Badoye‘u-l-vaqoye” asarida xabar beradi. Biroq, Jomiyning hayotligida tuzilgan kulliyoti hozirgacha noma‘lum bo‘lib kelmoqda. Fanda hozircha Abdurahmon Jomiyning vafotidan keyin XVI asrning I choragida tuzilgan ikki mo‘tabar kulliyoti yetib kelgan. Ulardan biri 1503-yilda Hirot shahrida Muhammad ibn Hasanshoh al-Kotib al-Hiraviy tomonidan ko‘chirilgan nusxadir. Jomiyning 38 asarini jamlovchi bu qo‘lyozma kulliyoti O‘zbekiston SSR FA Sharqshunoslik instituti fondida №1331 inv. raqami ostida mavjud, 631 varaqdan iborat. Jomiyning ikkinchi kulliyoti 1530-yilda ko‘chirib to‘gallangan va bu nusxa hozir Lelingirad shahrida Saltikov–Shchedrin nomidagi davlat xalq kutubxonasida, №Dorn 422 inv. raqami ostida saqlanadi. Bu nusxa yo‘qoridagi qo‘lyozmaga qaraganda bir oz noto‘liq bo‘lib, Jomiyning 29 asaridan tarkib topgan, 809 varaqdan iborat. [2]

Kulliyotlar tuzish an‘anasi keyingi asrlar shoirlari merosi bo‘yicha ham davom etgan. Faqat bu o‘rinda fors-tojik adabiyotining yirik vakili, Hindiston, Afg‘oniston va O‘rta Osiyoda katta shuhrat qozongan Mirzo Abdulqodir Bedil (1644-1721) kulliyotini mustasno qilish mumkin. [3] Bedilning jamiki asarlari kiritilgan kulliyotlari bir necha nusxalarda yetib kelgan. Shulardan uchta nodir va to‘liq nusxasi Toshkentda Sharqshunoslik institutida ham mavjud (inv. №4414, №1880, №148). Ulardan birini (inv. №1880) Toshkent shahrida 1850-yilda atoqli o‘zbek xattoti Hoji Ibodilla ibn Odilxoji ko‘chirib to‘gatgan.

Xulosa. Shunday qilib, kulliyot Sharq kitobat ishining eng mashaqqatli va mas‘uliyatli shakli bo‘lgan. Agar biz Sharq kitobat tarixida tuzilgan kulliyotlarning salmog‘i va soniga nazar tashlasak, kulliyot favqulodda buyuk shoirlarning ijod mahsuli hisoblanib, ko‘pchilik shoirlar bunga musharraf bo‘la olmagan. Shu jihatdan qaraganda u shoirlar ijodiy qudratini ko‘rsatuvchi mezonga aylangan.

Adabiyotlar / Литература / References::

1. Лихачев Д.С. Текстология. Краткий очерк. М. - Л., 1964.
2. Рейсер С.А. Основы текстологии. Ленинград, Просвещение, 1978.
3. Хабибуллаев А. Матншунослик. Ўқув қўлланма. -Т., 2000.
4. Эркинов А.С. Матншуносликка кириш. -Т., 1997.
5. Сирожиддинов Ш., Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари. -Т.:Академнашр, 2015.
6. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т.: Фан, 1971.
7. Шамсиев П. Матншуносликка оид тадқиқотлар. – Т.: Фан, 1986.